

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 821.161. Леся Українка
DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2024.1.2/22>

Моклиця Г. В.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ЦАР ЕДИП І ДОН ЖУАН: ДРАМА ЛЕСІ УКРАЇНКИ «КАМІННИЙ ГОСПОДАРЬ»

У статті здійснюється психоаналітична інтерпретація драми Лесі Українки «Камінний Господарь». Наголошується необхідність спиратися на теорії З. Фрейда та ті механізми психіки, які він простежив у клінічному і прикладному психоаналізі. Стаття спирається на роботи З. Фрейда «Вступ до психоаналізу», «Тлумачення снів», «Я і Воно», «Невпокій в культурі», «Вудро Вільсон, президент США», у тісному зв'язку механізмів сублимації з вченням про фазу Едипа у становленні психіки та концепцією Едипового комплексу. Численні дослідники драми Лесі Українки «Камінний Господарь» використовували психоаналітичні ідеї, усебічно розглядали психологію персонажів і багатозначність образів. Але при цьому з їхнього поля зору випав важливий складник твору: сюжет Едипа в історії Дон Жуана. Едипів комплекс за психоаналітичною теорією у хлопчиків представлений конфліктом між сильним бажанням вбити батька і сильним бажанням йому підкоритись, у чоловіків Едипів конфлікт вирішується через ідентифікацію з батьком. У драмі розгортається любовний трикутник: Донна Анна, Командор і Дон Жуан. Стосунки Донни Анни та Командора символізують стосунки батька та матері, а Дон Жуан є образом інфантильного підлітка. Образ Командора розглянуто як втілення батьківської фігури, а неприступна, рівна Дон Жуану за силою Донна Анна представляє материнську фігуру. У сюжеті «Камінного Господаря» Дон Жуан закохується в Донну Анну та вбиває в поєдинку Командора, щоб посісти його місце. Вбивство Командора стає символічним батьковбивством, а посідання його місця символізує ідентифікацію (символічний канібалізм). За ці страшні гріхи Дон Жуан розплачується смертю. Розплату отримує також Донна Анна, адже вона на місце чоловіка-батька хотіла посадити чоловіка-сина. Специфіка проходження Едипового Комплексу самої Лесі Українки є перспективою подальшого дослідження.

Ключові слова: Леся Українка, драма «Камінний Господарь», Фрейд, Едипів Комплекс, сублимація.

Постановка проблеми. Твори Лесі Українки містять в собі багато психоаналітичних компонентів, які дають глибоке розуміння психічної діяльності, несвідомого людини та автора. Літературознавці давно використовують психоаналіз для дослідження психології творчості. Здебільшого науковці об'єднують різні напрями та формують узагальнене уявлення про психіку та несвідоме. Проте психоаналітики (такі, як, наприклад, К. Юнг, А. Адлер, З. Фрейд) мали різне бачення природи несвідомого, детермінантів психічної діяльності, теорії лібіді та теорії сексуальності. Цінність художнього твору з точки зору психоаналізу полягає не тільки в тому, що він показує психологію людини загалом та автора зокрема,

але й дає нам розуміння глибин творчого процесу, відкриває доступ до несвідомого автора, яке він сублимує у свій твір. Інтерпретуючи персонажів, важливо спиратись на ту концепцію, яка найбільш повно, послідовно, на основі усвідомлених принципів, обґрунтовує механізми психіки, які активізуються у процесі творчості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Літературознавці використовували психоаналітичну теорію для аналізу драматургії Лесі Українки, зокрема й драми «Камінний Господарь»: Віра Агеєва, Тамара Гундорова, Оксана Забужко, Ніла Зборовська, Світлана Кочерга, Сергій Михида, Марія Моклиця, інші. Їхні спостереження над психологією персонажів і диспозицією щодо

авторки буде наведено у викладі основного матеріалу. Попри ефективність продемонстрованого кожним дослідником підходу, з їх поля зору випає важливий психоаналітичний компонент драми, а саме сюжет Едипа в історії Дон Жуана.

Постановка завдання. Отже, метою статті є аналіз драми Лесі Українки «Камінний Господар» крізь призму Едипальної історії.

Виклад основного матеріалу. Для розуміння глибинних механізмів та несвідомого Лесі Українки нам потрібно сфокусуватися на персонажах драми як дійових особах процесу сублімації, тобто процесу розігрування внутрішнього конфлікту через сюжет і персонажів твору. Автор поміщає у кожного персонажа певну частинку себе і, формуючи сюжет, стосунки між героями, може знову прожити якусь травматичну ситуацію, отримати звільнення та усвідомлення.

Психоаналітична теорія стверджує, що кожна людина проходить через Едипальний конфлікт. Фройд пише про нього у роботах «Глумачення снів», «Я і Воно», «Вступ до психоаналізу», «Невпокій в культурі» та у психологічному аналізі президента США Вудро Вільсона. У роботі про Вудро Вільсона Фройд показав, що Едипів конфлікт формується з активності та пасивності дитини по відношенню до перших об'єктів любові (мама і тата). Спочатку дитина вимушено стає в пасивну позицію, по своїй природі дитина безпорадна перед батьками. Згодом дитина, яка росте, хоче стати активною по відношенню до батьків, хоче пестити їх, командувати ними і помститися їм за себе. Для лібідо дитини відкрито чотири виходи: через пасивність до батька і до матері та через активність по відношенню до кожного з них. Бажання маленького хлопчика позбутися батька стає несумісним з його бажанням бути пасивним по відношенню до нього. Ці бажання дитини входять у конфлікт. Тому порушується розрядка лібідо з усіх цих «акумуляторів», за винятком нарцисизму, і дитина перебуває у стані конфлікту, який називається «Едиповим комплексом».

Оскільки Едипів комплекс у хлопчиків представлений конфліктом між сильним бажанням вбити батька і сильним бажанням йому підкоритись, у чоловіків Едипів конфлікт вирішується через ідентифікацію з батьком. Син усуває батька тим, що поміщає його в себе, певною мірою здійснює акт символічного канібалізму і таким чином проявляє свої ніжні почуття. Після чого він сам стає великим обоюванним батьком. Через ідентифікацію син стає своїм батьком, приймає в себе його образ та його закон, представлений у психіці

інстанцією Над-Я, яка не тільки дає закон, а й відповідає за покарання.

Розглянемо наявність цього Едипового трикутника в історії Дон Жуана.

Чотири головних персонажі драми (Донна Анна, Командор, Дон Жуан, Долорес) розгортають стосунки у двох любовних трикутниках: Донна Анна між Командором і Дон Жуаном, Дон Жуан між Долорес і Донною Анною. Усі персонажі доволі амбівалентні і складно позиціоновані стосовно авторської інстанції. І все ж дослідники відзначали серед цих персонажів образи протагоністів: Долорес – протагоністка авторки, Анна – її антагоніст і прототип Олени Пчілки, Дон Жуан – прототип слабких за характером чоловіків у біографії Лесі Українки – її батька і чоловіка, Климента Квітки. Командор із цих схем випадає, розглядається не в психоаналітичній, а соціальній площині. Те, що в драмі імпліцитно присутній сюжет Едипа, дослідники не зауважили.

На думку багатьох дослідників, Долорес – персонаж, найбільш наближений до авторки, жіночий образ, притаманний драматургії Лесі Українки. В. Агеєва: «Долорес, яка не може сподіватися на кохання непостійного дон Жуана, воліє бути «вічною нареченою». Але це духовне, платонічне кохання, коли з обранцем «тільки мрія в'яже», – добре лише для «райських духів...» [1, с. 121]. Через жертвність компенсується неможливість бути щасливою з Дон Жуаном чи взагалі мати з ним романтичні стосунки.

В. Агеєва теж вбачає вигоду для Долорес у її вчинку і наявності у ньому великої кількості агресії щодо Дон Жуана. «Долорес робить таким чином вибір за Дон Жуана, вона силоміць нав'язує йому певні моральні норми й зобов'язання, те майбутнє, яке вона (а не він!) вважає достойним. У такій ситуації пасивним об'єктом виступає, власне, чоловік, а жінка, попри традиції стає суб'єктом активної дії» [1, с. 122].

Отже Долорес жертвує собою заради кохання, і в той же час проявляє багато агресії до чоловіка. Такий сценарій зображений не в одній драмі Лесі Українки. Образ Донни Анни протилежний. В. Агеєва: «Роль жертви і спокусниці – не для неї. Вона хоче не поривати з суспільством, а досягти успіху, слави й влади, використовуючи усталені суспільні форми й структури, змушуючи інших служити її інтересам. Незалежність від громади Анна усвідомлює інакше, ніж дон Жуан. Але свобода жінки ще більш ефемерна, ніж у її обранця. Анна зрадила, зламала себе, свої прагнення й сподівання, аби відповідати ідеалу, нав'язаному

дружині Командором» [1, с. 116]. Н. Зборовська вважає, що Донна Анна має двоїсту натуру, в якій постійно борються чоловіче і жіноче начала. Жіночі бажання сформувалась на основі казок зі стійким сюжетом: горда красуня чекає коханого принца у неприступному замку. Чоловіче начало засвідчує її холодний розум та раціональність. Анна постає сильною жінкою, яка прагне до влади і намагається перемогти чоловіка. Образ, доволі наблизений до матері письменниці, Олени Пчілки.

В. Агеева тлумачить Донну Анну як жінку, яка прагне до влади, проте сама не здатна її досягти, тому домагається вершини через статус Командора, а також Дон Жуана.

Донна Анна і Долорес здаються дуже різними персонажами. Їх дуже легко протиставляти: «Для Долорес це цілковита самопожертва в ім'я любові, для Анни ж – горде самоствердження, за яке вона готова заплатити будь-яку ціну. Перша знаходить екстатичну втіху в саморозп'ятті, у спокутуванні чужих гріхів. Друга, натурасильна й цілеспрямована, жадає «високості», здійснення «всіх снів, всіх мрій» [1, с. 112–113]. Чи насправді вони такі різні? Можливо, вони є частиною однієї людини, Лесі Українки?

Наголошуючи на статусі Командора як такому, що має владу, Леся Українка додає йому рис батьківського образу (той, хто оберігає; той, хто дає закон). Командор на заручинах дарує Анні дуже дорогі перли. «Саме тоді закріпилась думка, що перлини уособлюють жіночність і ніжність, а в дипломатичній практиці вони є знаком щедрості, естетичного смаку і могутності дарувальника...» [5, с. 328]. Тобто цим ритуальним жестом Командор підкреслює свій статус могутнього лицаря, захисника. У дитинстві цю роль для дівчинки виконує батько. Командор показує, що перебирає від батьків роль захисника Донни Анни.

Образ Дон Жуана доволі двозначний: з одного боку, це позитивний персонаж, волелюбний, рішучий, сміливий, талановитий, дотепний, дуже привабливий для жінок; з іншого – зрадливий, егоїстичний, той, хто використовує жінок. С. Кочерга вважає, що лицарська відвага Дон Жуана «була лише вимушеним прикриттям панічного страху не виплачених «боргів» перед жінкою» [5, с. 355]. Спільнота, яка символізує закон, культуру і батьківський образ, не виганяє його, це він від неї втікає. Дон Жуан показаний доволі інфантильним підлітком: він легко закохується, бореться з законом, йде проти культури, прагне свободи так само, як підліток, що прагне втекти від батьків.

«Вірте, донно Анно:

той тільки вільний від громадських пут,

кого громада кине геть від себе,
а я її до того сам примусив» [6, с. 97].

У роботі «Невпокій в культурі» Фройд писав: «Те, що нуртує в людській спільності як прагнення до свободи, може бути повстанням проти існуючої несправедливості, а відтак сприятливим для подальшого розвитку культури, залишається з нею несумісним. Але це може походити й від залишків первісної, неприборканої культури особистості стати основою ворожості до культури» [9, с. 45]. Прагнення до свободи може бути проявом ворожого ставлення до культури. У психоаналітичному баченні закон дає батько, або образ батька в різних інституціях (вождь, правитель, президент). Дон Жуан, намагаючись обійти закони, йшов проти батька. Можна стверджувати, що в контексті драми «Камінний Господарь» образ батька, закон в цілому, представлений саме фігурою Командора.

Згідно з теорією Фрейда, найстрашніше покарання для хлопчика є страх втратити те, що в нього є таким самим, як у батька. У Дон Жуана теж дещо є, щось, що дає йому силу: його шпага, доволі фалічний символ.

«Дон Жуан.

Привілеї

король дає, король і взяти може.

А честь моя так само, як і шпага,

мені належать – їх ніхто не зломить!»

[6, с. 101–102].

Дон Жуан говорить про свою шпагу як про символ чоловічої мужності, яку він проявляє в поєдинках, та наголошує на тому, що не завжди є гідний суперник для його шпаги. «Для Дон Жуана це не лише зброя, потрібна для захисту, а й знак його приналежності до сильних і гордих воєнків, водночас й іграшка, розрада» [5, с. 349–350].

Дон Жуан забирає жінок у чоловіків, називає себе грішником і може бути за це покараний, але його честь і шпагу він нікому не віддасть! Люди зазвичай так говорять, коли думають, що «це» в них хтось хоче забрати, інакше ці слова втрачають сенс. Якщо шпага – фалічний символ, то те, як він її оберігає і дбає про неї, свідчить про страх втратити цей важливий об'єкт. Дуже схоже на страх кастрації за погану поведінку.

Н. Зборовська припускає, що причиною того, що Дон Жуан вирішив одружитися з Анною є те, що вона бачила себе рівною йому. Тобто він зрозумів, що можливості перемогти Анну у нього немає, «його єдиний вихід – поступитися і «з'єднати з силою силу» [3, с. 157]. Донна Анна була рівною Дон Жуану по силі, отже не була «дитиною», як попередні його жінки, він побачив

у ній материнський образ. Н. Зборовська вважає, що історія стосунків Дон Жуана і Анни є історією про фатальну жінку: Дон Жуан потрапив у жіночу пастку, в яку його привів «Страх перед жінкою, перед поневоленням жіночою любов'ю» [3, с. 157]. Про яку фатальну жінку йдеться? Чи не про материнську фігуру, ту жінку, яку сини люблять найбільше? Фатальною жінка стає, коли може зрівнятись з матір'ю. Якщо у хлопчика дуже близькі стосунки з матір'ю, то йому важко знайти гідну кохану. Легше знайти дружину, яка буде нагадувати материнську фігуру. Такі стосунки з жінками, як у Дон Жуана, несуть певну вигоду. Оскільки в несвідомому є ненависть до матері, то вона може проявитись через агресивне або жорстоке ставлення до жінок, які тією чи іншою мірою нагадують материнський образ. «В образі розумної Анни несвідомо зібралось все жіноцтво Дон Жуана, щоб відомстити за зневагу жіночої любові» [3, с. 157]. Жінка, яка карає за погану поведінку, цілком вписується в роль матері.

Отже, стосунки Донни Анни і Дон Жуана дуже схожі на стосунки сина з матір'ю. «У Квітці ж – Леся зустрілася зовсім з іншим чоловіком, з чоловіком-сином, чоловіком-дитиною, духовно «усиновила» його і творила з цієї дитини – бажаного їй мужчину. Це дало змогу Лесі пережити свою жіночність – Як материнськість. Після «Одержимої» всі Лесині драми насажені образом інфантильного чоловіка, чоловіка-сина...» [3, с. 61].

Дон Жуан любить одружених жінок, а особливо – забирати їх у чоловіків. Саме так любить робити маленький хлопчик по відношенню до батьків: вигнати з ліжка батька і зручно влягтись біля мами. Дон Жуан каже до Анни: «Для мене ви були немов святиня» [6, с. 132].

У сюжеті «Камінного Господаря» Дон Жуан закохується в Донну Анну та вбиває в поєдинку Командора, щоб посісти його місце. Паралель з історією Едипа стає більш очевидною після смерті Командора, починаючи з запрошення на вечерю до Донни Анни та діалогом зі слугою, який говорить про страх перед мерцями.

«Станарель.

То що! Мертвяк страшніший від живого для християнина» [6, с. 137].

Про страх перед мерцями Фройд писав у роботі «Тотем і Табу», описуючи життя племен і їхні звичаї. Навколо померлого існувало багато табу: мерців не можна було торкатись, не можна було згадувати їхні імена, навіть родичі померлих ставали заборону. Фройд, описуючи такі звичаї та табу щодо мерців, задався питанням, чому так сильно

вони бояться духів померлих, особливо рідних. Чи дух може заподіяти їм шкоду? Фройд дійшов висновку, що ці люди бояться покарання від духів, бо заслуговували цього, через амбівалентність їхніх почуттів. Людина боїться покарання в тому випадку, коли відчуває провину. Леся Українка словами Станареля натякає, що Дон Жуану варто очікувати покарання і боятись духа Командора.

У драмі є акцент на локусі, де відбувається багато подій, – це кладовище. «У середньовіччі мертвий майже прирівнювався до живого. Смерть для середньовічної людини передбачала певні правила: відпущення гріхів, відспівування та поховання. Похоронний ритуал накладав сувору відповідальність нащадків за могилу, пам'ятник або усипальницю з викарбуваними зображеннями, іменами, девізами. На кладовищі зазвичай вирувало життя, адже воно було не тільки місцем скорботи та споглядання траурних церемоній» [5, с. 310]. Кладовище було переповнене померлими, які очистились, які здобули спокій через смерть. Фройд вважав, що кожній людині притаманний потяг смерті. До такого висновку він дійшов у своїй роботі «По ту сторону принципу задоволення». Суть цього потягу полягає в тому, що в смерті людина знаходить спокій, насолоду від усунення будь-якого внутрішнього та зовнішнього подразника. Чому Дон Жуана так тягне до кладовища? У драмі показано, що це місце сховку, де він почувається у безпеці, складається таке враження, що його місце серед померлих, задля спокутування провини перед жінками. Провина – це та емоція, яка дуже тисне, створює в психіці напругу, якої намагаються позбутись. Смерть – це розрядка, не тільки гідне покарання, але й психічний спокій. Можна зробити висновок, що образ кладовища сигналізує про потяг смерті у Дон Жуана, а образ печери (іншого сховку) – бажання вернутись в утробу матері (теж, фактично, смерть).

Фройд писав, що Едипів конфлікт вирішується через ідентифікацію з батьком, а також через бажання його перевершити. Дон Жуан посів місце не тільки за столом, біля його дружини, але й прагне, зі спонукання Анни, також захопити законне місце Командора у суспільстві.

«Так, здобути трон!

Ви мусите у спадок перейняти

і сюю мрію вкупі з командорством!

(Підбігає до шафи і виймає звідти білий плащ командорський, Дон Жуан одразу здригається, але не може одвести очей од плаща, захоплений словами Анни)» [6, с. 148]. Реакції Дон Жуана доволі

конфліктні: страх і захват, любов і ненависть. Таку амбівалетність син відчуває до батька.

Се правда, що мені її бояться?

Чому мені не взять сього плаща?

Адже я цілий спадок забираю.

Вже ж я господарь буду сьому дому!» [6, с. 149].

Пояснити цей страх можна тільки наявністю сильного почуття провини. Незважаючи на страх, Дон Жуан все ж посідає місце Командора доволі символічно і ритуально, надягаючи його плащ. «Дон Жуан (зо страхом одкриває обличчя. Глянув. Здавленим від несвітського жаху голосом): Де я? Мене нема... Се він... камінний! Падає до ніг Командорові» [6, с. 150].

Н. Зборовська пов'язує смерть закоханих з бажанням ідеального вічного кохання: «Високе кохання з усім томлінням і стражданням душі не можна збагнути без страху здійснення любовного бажання. Адже здійснене любовне бажання означатиме кінець нескінченного кохання, тобто таке здійснення тотожне смерті, а тому і породжує страх смерті» [3, с. 159]. З цим важко погодитись. Адже фінал твору говорить нам про гідне покарання, яке персонажі заслужили, а не романтичну драму двох закоханих.

У цій сцені можна побачити прояв Едипового комплексу, а саме процес ідентифікації, інтерналізації батька (тобто символічне батьковбивство) та розплату за найбільший, страшний гріх.

Висновки. Отже, драма «Камінний Господарь» містить багато психоаналітичних компонентів. Історія Дон Жуана – про любов/ненависть та покарання. Сюжет яскраво відображає Едипів комплекс. Оскільки творчий процес містить сублимацію, можна провести паралелі між персонажами та самою авторкою. Виокремлення Едипового Комплексу в історії Дон Жуана може стати важливим доповненням у розумінні психології персонажів, яке вже сформувалось у літературознавців, дає змогу побачити спільне з життям Лесі Українки. Помістивши себе і своїх близьких у твір, авторка прогнала у драматичному сюжеті свій внутрішній конфлікт, помістила туди своє несвідоме. Встановлення специфіки проходження Едипового комплексу Лесі Українки зумовлює перспективу подальшого дослідження. Судячи з драми, письменниця чудово знала про Едипів Комплекс: від Софокла, Шекспіра (його «Гамлета»), Фрейда чи з власних джерел, важко сказати.

Список літератури:

1. Агеева В. Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації: монографія. Київ, 1999. 264 с.
2. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій: монографія. Київ, 2007. 640 с.
3. Зборовська Н. Моя Леся Українка: Есей. Тернопіль, 2002. 228 с.
4. Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості: Репринт. вид. Вст. ст. М. Г. Жулинського. Луцьк, 2006. 928 с.
5. Кочерга С. Культурософія Лесі Українки. Семіотичний аналіз текстів: монографія. Луцьк, 2010. 656 с.
6. Леся Українка. Повне академічне зібрання творів: У 14 т. Т. 4. Драматичні твори (1912-1913). Луцьк: 2021. 436 с.
7. Моклиця М. В. Леся Українка: деконструкція прочитань: монографія. Київ, 2022. 430 с.
8. Фройд З. Вступ до психоаналізу; переклад з німецької Петра Таращука. Харків, 2015. 478 с.
9. Фройд З. Невпокій в культурі; переклад з німецької Ю. Прохаська. Вид. 2-ге. Львів, 2023. 120 с.
10. Фройд З. По той бік принципу задоволення, Я і Воно; переклад з німецької Я. Мишанича та Н. Іванових. Київ, 2021. 84 с.
11. Фройд З. Тлумачення снів; переклад з німецької В. Б. Чайковського. Харків, 2019. 602 с.

Moklytsia H. V. OEDIPUS KING AND DON JUAN: THE DRAMA OF LESYA UKRAINKA “THE STONE MASTER”

The article carries out a psychoanalytic interpretation of Lesya Ukrainka's drama “The Stone Master”. The need to rely on the theories of S. Freud and the mechanisms of the psyche that he traced in clinical and applied psychoanalysis is emphasized. The article is based on the works of S. Freud “Introductions to Psychoanalysis”, “Interpretation of Dreams”, “Ego and it”, “Dissatisfaction with culture”, “Woodrow Wilson, President of the USA”, in the formation of the psyche and the concept of the Oedipus complex. Numerous researches of Lesya Ukrainka's drama “The Stone Master” used psychoanalytic ideas, comprehensively considered the psychology of the characters and the ambiguity of the images. But at the same time, they lost sight of an important component of the work: the plot of Oedipus in the story of Don Juan. According to psychoanalytic theory, the Oedipus complex by boys is represented by a conflict between a strong desire to kill the father and strong desire to obey him; in Oedipus the conflict is resolved through identification with the father. In the drama, the love triangle between Donna Anna, the Commander and Don Juan unfolds.

The relationship between Donna Anna and the Commander symbolizes the relationship between mother and father, and Don Juan is the image of an infantile teenager. The image of the Commander is considered as the embodiment of a father, and the impregnable equal to Don Juan in strength, Donna Anna represents the mother figure. In the plot of “The Stone Master”, Don Juan falls in love with Donna Anna and kills the Commander in a duel to take his place. Killing the Commander becomes symbolic parricide, and taking his place symbolizes identification (symbolic cannibalism). For these terrible sins, Don Juan pays death. Donna Anna also receives payment, because she wanted to put a husband-son in the place of a husband-father. The specificity of Lesya Ukrainka’s passage through the Oedipus complex is a prospect for future research.

Key words: *Lesya Ukrainka, drama “The Stone Master”, Freud, Oedipus complex, sublimation.*